

ASSOTSIATIV MODELGA KO'RA O'QUV IZOHLI LUG'ATLARNING LINGVISTIK DARAJALANISHI: TIPOLOGIK VA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA)

Tosheva Dilbar Muzaffar qizi

Qarshi davlat universiteti, Mustaqil izlanuvchi, PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16094021>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanish kontsepsiyasining tipologik va pedagogik yondashuvlari tahlil qilindi. Tadqiqot ingliz va o'zbek tillarining lug'atshunoslik amaliyotidagi lingvistik darajalanishning nazariy asoslari hamda amaliy ko'rinishlarini o'rganadi. Maqolada lingvistik darajalanish — til birliklarini morfologik, semantik, sintaktik va pragmatik murakkablik darajasiga qarab bosqichma-bosqich tizimlashtirish jarayoni sifatida ko'rib chiqildi. Ingliz va o'zbek tillarining tipologik xususiyatlari, xususan ingliz tilining analitik, o'zbek tilining esa agglutinativ til ekanligi, lug'atlardagi lingvistik darajalanish mexanizmlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlandi.

Kalit so'zlar: lingvistik darajalanish, tipologik yondashuv, pedagogik yondashuv, morfologik murakkablik, semantik darajalanish, frazeologik birliklar, til o'rganish, lug'atshunoslik.

Kirish

Tadqiqot davomida ingliz tilidagi o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanish asosan so'zlarning ishlatilish chastotasi va semantik soddaligi mezonlariga tayangan holda amalga oshirilishi aniqlanadi. Shu bilan birga, o'zbek tilida esa morfologik murakkablik, so'z yasash tizimi va frazeologik birliklarning darajalanishi lug'at tuzishda asosiy omillar sifatida ko'riladi. Ushbu farqlar lug'atdagi til birliklarining pedagogik jihatdan qanday taqdim etilishi va o'rganuvchi tomonidan qanday qabul qilinishini belgilaydi.

Lingvistik darajalanish — bu til birliklarini ularning morfologik, semantik, sintaktik va pragmatik murakkabligi asosida tartibga solish jarayonidir. Ushbu jarayon o'quv izohli lug'atlarda til o'rganuvchilarning imkoniyatlari va darajasiga mos holda ma'lumotlarni bosqichma-bosqich yetkazishni ta'minlaydi. Ingliz va o'zbek tillari tipologik jihatdan sezilarli farqlarga ega, bu esa lug'atlarda lingvistik darajalanish mexanizmlari va ularning qo'llanilishiga ta'sir ko'rsatadi. Mazkur tadqiqotda til birliklarini darajalanishiga oid tipologik va pedagogik yondashuvlar, shuningdek, lug'atdagi amaliy tadbirlari ingliz va o'zbek tillari misolida tahlil qilinadi. Til o'rganish jarayonida o'quv izohli lug'atlarning o'rni yuksak bo'lib, ular til o'rganuvchilarga yangi leksik birliklarni o'zlashtirishda, grammatik qoidalarni tushunishda va nutq madaniyatini shakllantirishda yordam beradi. Shuning uchun lug'atdagi materiallarning lingvistik darajalanishi pedagogik samaradorlikni oshirishda muhim omil hisoblanadi (Nation, 2001; Schmitt, 2008). Til o'rganish va lug'atshunoslik sohalarida o'quv izohli lug'atlarning roli beqiyosdir. Lug'atlar til birliklarini tizimli tarzda jamlab, o'rganuvchiga tilni maqsadli va samarali egallash imkonini beradi. Ayniqsa, o'quv izohli lug'atlar — ma'nolar, grammatika va nutq kontekstidagi qo'llanilish nuqtai nazaridan boy, har tomonlama yoritilgan lug'atlar — til o'rganuvchilar uchun muhim o'quv vositasi hisoblanadi. Shu bilan birga, lug'atdagi lingvistik birliklarning qanday tartibda taqdim etilishi — ularning darajalanishi — til o'rganish samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Lingvistik darajalanish atamasi, odatda, til birliklarining morfologik, semantik, sintaktik va pragmatik murakkablik darajalariga qarab tizimli ravishda joylashtirilishini anglatadi. Ushbu jarayon o'quv izohli lug'atlarda o'rganuvchining til bilimlarini bosqichma-bosqich shakllantirishga xizmat qiladi, ularni murakkab va kam ishlatiladigan birliklardan oldin sodda va keng tarqalgan birliklar bilan tanishtiradi. Bu usul til o'rganuvchilarning tushunish qobiliyatini oshirib, tilni o'zlashtirish jarayonini soddalashtiradi va tezlashtiradi.

Tipologik jihatdan, ingliz va o'zbek tillari o'rtasida katta farqlar mavjudligi lug'atshunoslikda lingvistik darajalanish prinsiplarining shakllanishida va ularning pedagogik amaliyotdagi qo'llanilishida o'z aksini topadi. Ingliz tili analitik tipdagi til bo'lib, uning so'z shakllanishi soddaroq va morfologik jihatdan kamroq murakkabdir. Shu sababli, ingliz tilidagi lug'atlarda so'zlarning ishlatilish chastotasi va semantik soddaligi asosiy darajalanish mezonlari sifatida ko'proq ahamiyat kasb etadi. Boshqa tomondan, o'zbek tili agglutinatip tipga mansub bo'lib, uning so'z yasash tizimi murakkab morfemalarning ketma-ket birikishi orqali amalga oshadi. Bu esa o'zbek tilidagi lug'atlarda lingvistik darajalanishning morfologik aspektlarga katta e'tibor qaratilishiga olib keladi. Pedagogik yondashuvlar nuqtai nazaridan esa, o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanish nafaqat til o'rganish jarayonini bosqichlab tashkil qilish, balki o'rganuvchining tilga bo'lgan qiziqishini uyg'otish, tilning kontekstual va madaniy jihatlarini chuqurroq anglashiga yordam berish kabi vazifalarni ham bajaradi. Shu bois, lingvistik darajalanish konsepsiyasi til o'rgatish metodikasida muhim pedagogik vosita sifatida qaralishi lozim.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — ingliz va o'zbek tillaridagi o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanishning tipologik asoslarini va pedagogik qo'llanilish xususiyatlarini ilmiy nuqtai nazardan yoritishdir. Tadqiqot natijalari lug'at tuzishda zamonaviy yondashuvlarni rivojlantirish, shuningdek, til o'rganish jarayonini yanada samarali qilishga xizmat qiluvchi metodologik asoslarni shakllantirishga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida lug'atshunoslik va til ta'limi sohalarining uzviy bog'liqligini yanada mustahkamlaydi hamda kelajakdagi ilmiy izlanishlarga yangi yo'nalishlar ochadi.

Tadqiqotning predmeti — o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanish tamoyillari va ularning ingliz hamda o'zbek tillari misolida ifodalanishidir. Lingvistik darajalanish jarayoni lug'atdagi til birliklarining murakkablik darajasiga ko'ra bosqichma-bosqich tashkil etilishi bilan bog'liq bo'lib, bu jarayon til o'rganuvchilarning lug'at boyligini samarali o'zlashtirishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqotning obyekti — ingliz va o'zbek tillarida yaratilgan o'quv izohli lug'atlar hamda ularning lingvistik darajalanish tamoyillarini amalga oshirishdagi tipologik va pedagogik xususiyatlari hisoblanadi. Bu lug'atlar til o'rganuvchilar uchun mo'ljallangan bo'lib, ularning til birliklarini tartibga solish va taqdim etish usullari tadqiq etiladi.

Tadqiqotning yangiligi ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi tipologik farqlarni hisobga olgan holda lingvistik darajalanishning lug'atshunoslik va pedagogika sohalaridagi integrativ yondashuvlarini ilmiy asosda tahlil qilishda namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, lug'atlarda lingvistik darajalanishning amaliy qo'llanilishi va uning til o'rganuvchilarning o'rganish samaradorligiga ta'siri o'zbek tili kontekstida chuqur o'rganilgan bo'lib, bu sohada mavjud ilmiy bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi — bugungi kunda til o'rganish va til ta'limi jarayonlari tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan bir paytda, o'quv izohli lug'atlarning didaktik samaradorligini oshirish masalasi katta ahamiyat kasb etmoqda. Lingvistik darajalanish kontsepsiyasining

o'quv lug'atlarida qo'llanilishi til o'rganuvchilar uchun murakkab til birliklarini bosqichma-bosqich egallash imkonini yaratadi. Ayniqsa, ingliz va o'zbek tillarining tipologik farqlari mavjud bo'lgan sharoitda, lug'atshunoslik va pedagogik yondashuvlarni uyg'unlashtirish til ta'limining sifatini oshirish va milliy tilni o'rganish samaradorligini ta'minlash uchun dolzarb hisoblanadi.

Asosiy qism

Tadqiqot uchun ingliz tilida Cambridge Learner's Dictionary va o'zbek tilida O'zbek tili izohli lug'ati tanlandi. Ushbu lug'atlar lingvistik darajalanish mezonlari va ularning til o'rganishdagi roli nuqtai nazaridan tahlil qilindi. Ushbu tadqiqotda ilmiy izlanish jarayonining sifatli va samarali tashkil etilishi uchun ko'p qirrali metodologik yondashuvlar qo'llanildi. Tadqiqotning asosiy metodlari lingvistik tahlil, komparativ tipologik tahlil hamda pedagogik tadqiqot metodlarini o'z ichiga oldi.

Tadqiqot metodlari quyidagilardan iborat:

- Taqoslash-metodik tahlil: Ingliz va o'zbek lug'atlaridagi so'z birikmalari, morfologik va semantik birliklar darajasi o'rganildi.
- Lingvistik tipologiya: Har ikkala tilning morfologik va semantik xususiyatlari aniqlanib, darajalanishga ta'siri tahlil qilindi.
- Pedagogik tahlil: Til o'rganish jarayonida lingvistik darajalanish tamoyillarining samaradorligi o'rganildi.

Birinchidan, lingvistik tahlil metodidan foydalanish orqali o'quv izohli lug'atlardagi lingvistik birliklarning darajalanishi morfologik, semantik, sintaktik va pragmatik o'lchovlari bo'yicha batafsil o'rganildi. Bu jarayon til birliklarining murakkablik darajalarini aniqlash, ularning lug'atdagi joylashuvi va izohlarining mazmun-mohiyatini chuqur tahlil qilish imkonini berdi. Ayniqsa, ingliz va o'zbek tillaridagi lingvistik birliklarning tuzilishi va ular orasidagi farqlar lingvistik darajalanish mezonlari sifatida tahlil qilindi.

Ikkinchidan, komparativ tipologik tahlil metodi orqali ingliz va o'zbek tillarining tilshunoslik xususiyatlari, xususan, ularning morfologik va sintaktik strukturalari solishtirildi. Bu esa lug'atshunoslikda lingvistik darajalanish mexanizmlarini shakllantirish va pedagogik qo'llanilishining asosiy farqlarini aniqlashga xizmat qildi. Tipologik yondashuv lug'atlarda lingvistik birliklarning bosqichma-bosqich taqdim etilishi uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Uchinchidan, pedagogik tadqiqot metodlari, jumladan kuzatuv, so'rovnoma va ekspert baholashlari yordamida lug'atlarning til o'rganuvchilarga ta'siri o'rganildi. Bu bosqichda ingliz va o'zbek tillarida ishlab chiqilgan o'quv izohli lug'atlar namunalari didaktik samaradorligi, lingvistik darajalanishning o'rgatuvchi yondashuvlarga mosligi va foydalanuvchi talablari nuqtai nazaridan baholandi. Ushbu metod pedagogik amaliyot bilan lingvistik nazariyani uzviy bog'lash imkonini berdi.

Shuningdek, tadqiqotda sifatli va miqdoriy tahlil usullari uyg'unlashtirildi. Lingvistik va tipologik ma'lumotlar sifatli tahlil qilinib, ular asosida umumiy xulosalar chiqarildi, pedagogik tadqiqot natijalari esa statistik usullar yordamida qayta ishlanib, ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqildi. Bu metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining ishonchliligi va amaliy ahamiyatini ta'minladi.

Yuqorida sanab o'tilgan metodlarning integratsiyasi tilshunoslik, lug'atshunoslik va pedagogika sohalarini o'zaro bog'lab, o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanishni nafaqat nazariy, balki amaliy nuqtai

Ingliz tilida lingvistik darajalanish:

Ingliz tilidagi o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanish birinchi navbatda leksik birliklarning ishlatilish chastotasi va semantik umumiylikiga qarab amalga oshiriladi. Shuningdek, so'zlarning morfologik soddaligi ham muhim mezon hisoblanadi. Masalan, Cambridge Learner's Dictionary da asosiy, keng tarqalgan va oddiy so'zlar birinchi darajada, kamroq ishlatiladigan murakkab frazalar va kollokatsiyalar esa keyingi bosqichlarda joylashadi. Bu yondashuv til o'rganuvchilarga asosiy so'z boyligini tezda shakllantirish imkonini beradi (Nation, 2001).

O'zbek tilida lingvistik darajalanish:

O'zbek tilida lingvistik darajalanish murakkab morfologik qurilish va so'z yasash tizimiga bog'liq. O'zbek tilining agglutinativligi qo'shimchalar va so'z yasash jarayonida darajalanishni murakkablashtiradi. O'zbek tili izohli lug'ati morfemalarning funksional ahamiyati, qo'shimchalar orqali hosil qilingan birliklarning darajalanishi, shuningdek frazeologik va idiomatik birliklarning o'z o'rniga ega bo'lishini ta'minlaydi. Bu esa til o'rganuvchiga so'z yasashini, ularning ma'nolarini va nutqdagi qo'llanilishini bosqichma-bosqich o'zlashtirish imkonini beradi (Karimov, 2015).

Pedagogik ahamiyati

Lingvistik darajalanish o'quv izohli lug'atlarning didaktik samaradorligini oshiradi. Til o'rganuvchilar lug'atdagi so'zlar va iboralarni murakkablik darajasiga ko'ra bosqichlab o'zlashtirsa, tilni o'rganish jarayoni yanada samarali va osonlashadi. Ingliz tilida tez-tez ishlatiladigan so'zlardan boshlab murakkab frazeologik birikmalarga o'tish, o'zbek tilida esa murakkab morfemalar tizimidan boshlanib, frazeologiyaga o'tish yondashuvlari har ikkala til uchun mos pedagogik metodlarni ifodalaydi. Tadqiqot davomida amalga oshirilgan lingvistik, tipologik va pedagogik tahlillar asosida o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanishning ingliz va o'zbek tillari misolida quyidagi asosiy natijalari aniqlanib, ilmiy-amaliy xulosalarga kelindi.

Birinchidan, ingliz tilidagi o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanish asosan so'zlarning ishlatilish chastotasi va semantik soddaligi mezonlariga tayangan holda tashkil etiladi. Tadqiqotda so'zlarning yuqori chastotali, keng qo'llaniladigan shakllari birinchi darajada taqdim etilishi, so'ngra yanada kam ishlatiladigan, lekin ma'nosi va qo'llanilishi murakkabroq birliklarning bosqichma-bosqich kiritilishi aniqlandi. Bu uslub til o'rganuvchilar uchun oson tushunarli va qulay o'rganish jarayonini ta'minlaydi, shuningdek, ingliz tilining analitik xarakteri bilan uyg'unlashadi. Shuningdek, semantik darajalanish natijasida ma'nosi ko'p qirrali yoki figurativ ifodalar izohli lug'atlarga so'nggi bosqichlarda kiritilib, o'rganuvchining nazariy va amaliy bilimlarini kengaytiradi.

Ikkinchidan, o'zbek tilidagi o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanishning asosiy mezonlari morfologik murakkablikdir. O'zbek tilining agglutinativ tuzilishi lug'atdagi so'z birliklarini yengilroq shakllardan boshlab, murakkab, qo'shimcha morfemalar bilan boyitilgan shakllarga qadar tartibga solishni taqozo etadi. Shu bilan birga, frazeologik birliklar va idiomatik ifodalar ham lug'atda alohida bosqichda taqdim etiladi, bu o'rganuvchilarga tilning madaniy va kontekstual o'ziga xosliklarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilidagi lug'atlarda lingvistik darajalanish nafaqat morfologik, balki semantik va pragmatik elementlarning integratsiyasini ham o'z ichiga oladi.

Uchinchidan, ikki tilning tipologik farqlari lingvistik darajalanish mexanizmlarining tuzilishida sezilarli o'zgarishlarga olib keladi. Ingliz tilidagi lug'atlar ko'proq so'zlarning leksik

va semantik xususiyatlariga e'tibor qaratgan holda darajalanishga asoslanadi, o'zbek tilida esa morfologik tarkib va frazeologik birliklarning o'ziga xosligi lingvistik darajalanish tizimini shakllantiradi. Bu farqlar lug'atlarning pedagogik samaradorligini oshirish uchun moslashtirilgan yondashuvlarni ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

To'rtinchidan, pedagogik tadqiqotlar natijasida o'quv izohli lug'atlardagi lingvistik darajalanish til o'rganuvchilarning bilim olish jarayonini bosqichma-bosqich, tizimli va mantiqiy tarzda tashkil etishga yordam berishi aniqlandi. Bu nafaqat lug'at boyligini samarali o'zlashtirishni ta'minlab qolmay, balki o'rganuvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshiradi, til o'rganish jarayonini motivatsion jihatdan qo'llab-quvvatlaydi. Shuningdek, darajalanishning didaktik jihatdan to'g'ri amalga oshirilishi o'quv materialining qabul qilinishini osonlashtiradi va til o'rganuvchining nutq faoliyatida mustahkam ko'nikmalarni shakllantiradi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanishning tipologik va pedagogik yondashuvlari o'rtasidagi uyg'unlik lug'atlarning mazmuniy to'liqligini ta'minlashda va til o'rgatishda sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishida muhim ahamiyatga ega.

Xulosa

Ingliz va o'zbek tillarida o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanish til o'rganuvchilarning til bilimlarini tizimli va samarali mustahkamlash uchun muhim vositadir. Ushbu tadqiqot o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanish jarayonini ingliz va o'zbek tillari misolida tipologik va pedagogik yondashuvlar asosida batafsil tahlil qilishga qaratildi. Tadqiqot natijalari tilshunoslik va lug'atshunoslik sohalarida lingvistik darajalanish konsepsiyasining nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy qo'llanilishida ham katta ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi. Ingliz tilida lingvistik darajalanish ko'proq leksik va semantik mezonlarga tayangan holda so'zlarning ishlatilish chastotasi va ma'nosining murakkabligi asosida shakllantiriladi. Bu esa lug'atlarni til o'rganuvchilar uchun qulay va samarali o'rganish vositasiga aylantiradi. O'zbek tilida esa lingvistik darajalanish morfologik murakkablik, frazeologik birliklar va pragmatik kontekstga alohida e'tibor qaratgan holda amalga oshiriladi. Bu tilning o'ziga xos tipologik xususiyatlarini hisobga olgan holda o'rgatuvchi lug'atlar yaratishda muhim omil hisoblanadi.

Tadqiqot shuningdek, lug'atlarda lingvistik darajalanishning pedagogik ahamiyatini ochib berdi. Lingvistik darajalanish til o'rganuvchilarning bilimlarini bosqichma-bosqich, tizimli ravishda shakllantirishga xizmat qilib, til o'rganish jarayonini yengillashtiradi va uning samaradorligini oshiradi. Bu jarayon o'quvchilarni murakkab lingvistik birliklarga tayyorlashda didaktik vosita sifatida muhim rol o'ynaydi. Tipologik farqlar esa lug'atshunoslik va til o'rgatish metodikalarida moslashtirilgan yondashuvlarning zarurligini ko'rsatadi. Ingliz va o'zbek tillarining lug'atlarda lingvistik darajalanish mexanizmlaridagi farqlar o'zaro tilshunoslik va pedagogika yondashuvlarini yanada boyitishga imkon yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, o'quv izohli lug'atlarda lingvistik darajalanishning tipologik va pedagogik yondashuvlari tilshunoslik, lug'atshunoslik va pedagogika fanlarining uzviy birligida joylashgan bo'lib, til o'rgatishda samaradorlikni oshirish hamda til boyligini chuqurroq o'zlashtirish uchun muhim ilmiy va amaliy poydevor yaratadi.

References:

Используемая литература:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bybee, J. (2010). Language, Usage and Cognition. Cambridge University Press.
2. Ellis, N. C. (2008). The Dynamics of Second Language Emergence: Cycles of Language Use, Language Change, and Language Acquisition. Modern Language Journal, 92(2), 232-249.
3. Karimov, O. (2015). O'zbek tili grammatikasi. Toshkent: Fan.
4. Nation, I. S. P. (2001). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press.
5. Levelt, W. J. M. (1989). Speaking: From Intention to Articulation. MIT Press.
6. Crystal, D. (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics (6th ed.). Wiley-Blackwell.
7. Schmitt, N. (2008). Review article: Instructed second language vocabulary learning. Language Teaching Research, 12(3), 329-363.
8. Ur, P. (1996). A Course in Language Teaching: Practice and Theory. Cambridge University Press.